

Což je jen jeden z mnoha projevů faktu, že i v dnešní době můžeme kolem sebe pozorovat aktivity, které považují liberální uspořádání společnosti za chaos a snaží se jej odstranit zavedením nějakého nového, nebo starého, ovšem vždy skrz naskrz pozitivního a zdravého Řádu. Nejlépe v čele se zbožňovaným silným jedincem, neboť jen ten nás ochrání před všemi vnějšími a zejména vnitřními nepřáteli – a to třeba i za použití „přiměřeného“ násilí.

A proto se také obávám toho, že by moji studenti za pár let mohli „oněm časům“ porozumět o mnoho lépe než dnes – a možná až příliš.

Krádež jazyka – Jazyk a totalitarismus

Magdolna Balogh

„Nebylo s kým, a nebylo o čem polemizovat. Nebyl jazyk. Jazyk byl zrazen a zfalšován, stejně jako v hitlerovských dobách.“ (Zbigniew Herbert)¹

Pokud jde o přesný význam a platnost pojmu „totalitní společnost“, nepanuje mezi sociology úplný konsenzus. Jak upozorňuje Leszek Kołakowski, jsou velmi různorodé totalitní režimy, které vznikly v dějinách, a pod tímto názvem se skrývá pouze typ ideálu, kterému ve skutečnosti odpovídá více variant. Je však jisté, že tento pojem zavedený Hannou Arendtovou přesně popisuje na nejobecnější rovině charakteristické rysy nacistického a bolševického (stalinistického) režimu z hlediska organizace společnosti, politiky i ideologie. Arendtová na více místech sděluje, že totalitní diktatury se od všech ostatních despotických systémů a jiných forem tyranie liší svojí podstatou. Jeden z nejvýraznějších rozdílů spočívá právě v prostředcích udržení moci, ještě přesněji v používání ideologie, z čehož přímo plyne zneužívání jazyka při mocenských manipulacích.

V totalitních diktaturách, které z důvodu lepší manipulovatelnosti učinily ze společnosti společnost masovou, jde totiž o více a o něco jiného než o pouhé omezování projevu či cenzurování sdělení. Mocenský ideál totalitních diktatur – totiž „trvalé ovládnutí každého jednotlivce v každé oblasti jeho života“² – vyžadoval jiné, pronikavější postupy. Imre Kertész ve své esejí *Jazyk ve vyhnanství* to vyjádřil přesně: „V totalitních diktaturách 20. století se totiž s člověkem děje něco, co bylo v dosavadní historii bezprecedentní: totalitní jazyk či »Newspeak«,

¹ Trzaskiel, Jacek: *Hańba domowa. Rozmowy z pisarzami*. Instytut Literacki, Paříž, 1986, 185.

² Arendtová, Hannah: *Původ totalitarismu*. Oikúmené, Praha, 1996, 455.

jak jej nazývá Orwell, neodolatelně proniká pomocí vhodně dávkované dynamiky násilí a strachu do vědomí každého jednotlivého člověka, a jeho samotného pak odtud pomalu vytěsňuje, vytěsňuje ho z jeho vlastního vnitřního života.³

Totalitní diktatury nasazují za účelem odbourání osobnosti metodu do té doby neznámou: mocenská manipulace se zaměřuje již na totální regulování myšlení a používání jazyka. Za tím vězí – jak to můžeme nejnázorněji vnímat v Orwellově knize 1984 – blokování samostatného myšlení, které je předpokladem samostatného jednání, a snaha o eliminaci individuálního vědomí pomocí zmrazení myšlení. „(...) nikde není tak zřejmé, že jazyk »není určen ani pro tebe ani pro mě« – říká opět Imre Kertész – tak jako v totalitním státě, kde neexistuje Já a Ty, a kde oblíbeným osobním zájmem je mystické a hrozné »My«. Kdo se za tímto »My« skrývá, nevíme.“⁴

Krádeží jazyka berou člověku jeho vlastní identitu, aby se z něho stalo poslušné kolečko mocenského aparátu. To, co v totalitních diktaturách zbude z jazyka, je jazyk moci, svým charakterem a svou podstatou „autoriterní monologická řeč“ – jak nazval tento fenomén termínem inspirovaným Bachtinovou teorií Hans Günther⁵, jejíž desetiletí trvající samovláda má dalekosáhlé důsledky na komunikaci ve společnosti a na celou kulturu.

Ačkoli jsem si vědoma toho, že bych mohla být nařčena z následování módních trendů či – ještě spíše – obviněna z toho, že jde o sporné tvrzení, myslím si, že tento jazyk můžeme oprávněně nazvat *totalitním jazykem*. V následujícím textu se pokusím jednak popsat charakter tohoto jazyka, jednak poukázat na jeho výskyt v literatuře. Literární příklady jsem čerpala výhradně z tzv. okruhu socrealismu, přestože mám za to,

³ Kertész, Imre: A száműzött nyelv. (Jazyk ve vyhnanství.) Magvető, Budapest, 2002, 280.

⁴ tamtéž, 287.

⁵ Günther, Hans: Die Verstaatlichung der Literatur. Entstehung und Funktionsweise des sozialistisch-realistischen Kanons in der sowjetischen Literatur der 30-er Jahre. Metzler, Stuttgart, 1984, 173.

že více, co můžeme tvrdit o totalitním jazyce, platí i o jazyce a literatuře nacistického období. Na podrobnější srovnání literatur těchto dvou totalitních režimů si však ještě musíme počkat. Sama mohu tvrdit jen tolik, že mezi nacistickou a sovětskou literaturou – díky strukturální podobnosti obou režimů – nepochybně existují analogické jevy.⁶

Ačkoli jazyk moci a totalitní jazyk mají jisté společné rysy, liší se od sebe zásadním způsobem. Je samozřejmé, že každá moc užívá určitý jazyk, a je jasné i to, že způsob, kterým sděluje své cíle společnosti, ovlivňuje celou komunikaci této společnosti (tzn. „komunikační strategie“ moci má výraznou roli při formování veřejnosti). V totalitních diktaturách však dochází k proměně celého systému komunikace. Tuto změnu lze snad nejzřetelněji ukázat na jednosměrnosti jazykového sdělování: moc posílá společnosti po veřejných komunikačních kanálech svá sdělení, aniž by tato na ně mohla přirozeným způsobem reagovat. Dochází tak ke znemožnění skutečné komunikace: tisk, rozhlas a noviny – prostor a prostředky veřejnosti – se stávají „prodlouženou rukou“ moci, místo, aby zprostředkovaly sdělení a umožňovaly výměnu názorů. „Népszabadság přichází hned po puškách“ – upozorňoval János Kádár členy Dočasné správní komise Maďarské socialistické dělnické strany v únoru 1957 na zasedání, na kterém se vyhodnocovala práce tohoto stranického deníku.⁷ Přestože je nesporné, že se i v demokratických zřízeních mohou vyskytovat antidemokratické metody vykonávání moci, mohou se v těchto systémech na základě různých zásad organizovat jazyky nejrozličnějších vrstev či skupin, které přiroze-

⁶ V odborné literatuře mně známé existuje pouze jediné konkrétní srovnání: Hans Günther porovnal Ostrovského román *Jak se kalila ocel*, považovaný za etalon socialistického realismu, se Schenkerovou knihou *Der Hitlerjunge Quecks*. Günther tvrdí, že lze obě díla chápat jako žánrově posetování evropského Bildungsromanu a zdůrazňuje, že zmíněná díla můžeme srovnávat především díky jejich ideologičnosti, ačkoli jsou v nich bezpochyby akcentovány rozdílné obsahové prvky. Podrobněji viz: Hans Günther: Education and Conversion: The Road to the New Man in the Socialist Bildungsroman. In: Hans Günther (ed.): The Culture of the Stalin Period. Macmillan, London, 1990, 193-210.

⁷ István Benedegúz Cseh – Melinda Kalmár – Edit Pór (eds.): Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatópolitika és cenzúra 1956-1963. /Dokumentumok/ (Tajné, důvěrné, číslované. Sdělovací politika a cenzura 1956-1963. /Dokumenty/), Osiris, Budapest, 1999, 217.

ným způsobem posílají moci svá poselství. Totalitní systémy zabraňují artikulaci a projevům takových skupin, tedy i jazykových vrstev, které se utvořily jiným způsobem než mocí předepsaným. Totalitní jazyk se od jiných mocenských jazyků liší právě svým monopolem na komunikaci: projevovat se lze pouze jediným způsobem a to takovým, který byl stanoven mocí. Právo na interpretaci jevů skutečnosti má výlučně moc a všichni jsou povinni přijmout jí předepsaný způsob výkladu reality. Podle trefného tvrzení Hanse Günthera se to odráží i „v ontologizujícím způsobu vyjadřování“ oficiální ideologie stalinského období, pro který je charakteristické inflatorické používání slov realita, reálná skutečnost, život a dějiny na straně jedné, na druhé straně pak neustálé odkazování na „zrcadlení“.⁸

Genealogie totalitního jazyka je otázkou dosti komplikovanou a do dnes téměř neprozkoumanou. Pro lepší pochopení této problematiky by bylo zapotřebí učinit koordinované výzkumy v oblasti sociolingvistiky, sociální psychologie a politologie.⁹ Nesporným faktem však je, že právě tento jazyk je jazykem propagandy samovládající komunistické strany, a jako takový je v zásadě vystavěn na kostře tvořené systémem dogmat marxismu-leninismu-stalinismu, který má historické kořeny v jazyce předrevoluční komunistické (bolševické) strany. Jeho základní charakteristické rysy – jimiž jsou apodiktičnost, tedy to, že na každý problém existuje jednoznačná a rezolutní odpověď, dále nekompromisní verbální útoky vůči nepříteli a obliba militantního slovníku – se jistě zrodily v podmínkách revoluce. Protože na samotné hnutí měli straničtí funkcionáři velký vliv, musíme při zkoumání vzniku totalitního jazyka vzít nejspíš v úvahu i svéráznost Leninových projevů, a to o to více, že podle názoru rozšířeného mezi historiky hrála jeho politická a publicistická činnost výraznou roli při úspěchu revoluce. Někteří dokonce tvrdí, že kdyby nebylo Lenina, nebyla by možná ani revoluce v roce 1917.¹⁰ Proto můžeme právem předpokládat, že způsob,

⁸ Günther, 175.

⁹ Fidelius, Petr: *Řeč komunistické moci*. Triada, Praha, 1998, 13.

¹⁰ Heller, Michał: *Maszyna i śrubki*. Instytut Literacki, Paříž, 1988, 229.

kterým používal jazyk vůdce strany, byl směřodatný i v období po revoluci. Lenin si byl zcela vědom síly a moci slova a není náhoda, že jedním z jeho prvních opatření v roce 1918 bylo znovuzavedení cenzury. Plán soustrojí monumentální propagandy se zrodil taktéž v jeho hlavě. Ve dvacátých letech, po smrti Lenina, kdy ještě nebylo možné vytušit, co se stane s jazykem (a se samotným systémem), uveřejnili špičkoví lingvisté z okruhu formalistické školy analýzu charakteristických rysů Leninových projevů v časopise futuristů LEF.¹¹ Podle Tyňanova otevírají Leninovy polemické spisy a projevy novou kapitolu v dějinách ruské rétoriky a politické literatury. Čerpajíce z několika tradic se zároveň vážou k tradici evropské revoluční politické literatury a k tvorbě ruských předchůdců, především Aleksandra Gercena, který ovlivnil Lenina hlavně svými krátkými pracemi uveřejněnými v „Kolokolu“¹², v nichž užíval jazyk způsobem ostře polemickým a záměrně vulgarizovaným. Slovní zásobu svých polemických spisů zjednodušil bolševický stranický vůdce, inspirován Gercenem, a také jím ovlivněn zabudoval do jazyka politické publicistiky stylistickou vrstvu hovorového jazyka. Výzkumy prokázaly i to, že působivost Lenina stylu spočívala předně v jeho přesvědčovacích schopnostech a v tom, že používal jednoznačná hesla vybízející k jednání, o kterých nebylo nutno dále přemýšlet. Tomaševskij a Georgij Vinokur hodnotili Leninovu snahu „očistit revoluční frazeologii“ a dát slovům nové významy jako progresivní prvek. S velkou dávkou utopismu, charakteristickou pro avantgardu, očekávali jazykovědci od nové epochy, že vytvoří svůj vlastní jazyk, který „osvěží a obnoví“ slovní zásobu i frazeologii. Ještě nemohli předvídat to, co se ukázalo zřejmým až později, totiž, že nešlo o nic jiného než o nahrazení známé frazeologie frazeologií jinou. Pokud jde o „osvěžení“ slovní zásoby, právě jemu padla jako první za oběť ta hesla pokrokové Evropy, která byla od dob Velké francouzské revoluce považována za nezpochybnitelná a schopná stále stejnou silou mobilizovat. Leninovu

¹¹ srov. s Tyňanov, Jurij: *Slovar Lenina-polemista (1924)*. In: Tyňanov, Jurij: *Problema stichotvorno-vo jazyka*. Statji, Moskva, 1965.

¹² tamtéž, 246.

snahu o „přetvoření jazyka“ doprovázely mezi jinými výroky jako např. „méně žvanit o dělnické demokracii, moci lidu, volnosti, rovnosti, bratrství a podobných věcech“.¹³ „Odhalovací schopnost“ stylu, který zdomácněl díky zakládajícímu otci revoluce, spočívala v tom, že používání těchto dobře známých hesel bylo interpretováno jako pokus nepřítele o manipulaci, jak je to patrné i z pokračování výše uvedeného citátu: „Dnešní uvědomělí dělníci a rolníci jsou schopni v těchto nabubřelých frázích rozpoznat podvodnictví buržoazních intelektuálů se stejnou šikovností, s jakou jistotou zkušený člověk při pohledu na tvář s jemnými rysy vyznařujícími bezúhonnost a při pohledu na zevnějšek poukazující na 'ušlechtilého člověka' okamžitě prohlásí, že 'jde nepochybně o řeholníka.'“¹⁴ Nejdůležitější inovací bolševického vůdce bylo, že změnil historicky ustálené významy slov a učinil samozřejmostí, že právo gesta dávat významy slovům náleží vůdci. Nejjednodušším způsobem jak měnit význam slov byla možnost, že se ke slovu původně používanému bez přívlastku přiřadil přívlastek, který pak samozřejmě změnil i význam daného slova. V jednom dopise z roku 1913 káral Lenin Gorkého za jeho článek, ve kterém podle něj učinil spisovatel „nevydařený pokus“ o „příklon k jakési univerzální demokracii místo k diktatuře proletariátu“.¹⁵ O několik řádek níž pak formuluje ještě jednoznačněji: „Proč házet před čtenáře demokratickou roušku, místo abychom jasně rozlišovali maloburžoazii (...) a proletáře (...), kteří musí umět odlišit maloburžoazní vědu a veřejný život od své vlastní vědy a vlastního života, a buržoazní demokracii od demokracie proletariátu?“¹⁶ Můžeme zde spatřit jeden ze základních rysů totalitního jazyka, přímé hodnocení-třídění jevů skutečnosti, téměř ve chvíli jeho zrodu. Jde o to, že snad nejdůležitějšími prostředky přímé jazykové manipulace jsou projevy,

¹³ cituje: Tyňanov, 1965, 222.

¹⁴ cituje: Tyňanov, 1965, 222. (pokračování výše uvedeného citátu)

¹⁵ Lenin, Vladimir Iljič: *Az irodalomról. Szemelvények Lenin műveiből, leveleiből.* (O literatuře. Výňatky z děl a dopisů Lenina.) Szikra, Budapest, 1949, 134.

¹⁶ tamtéž, 135.

v nichž jasná a vyhraněná opozita „zrcadlí“ takovou realitu, která je jednou provždy uklidňujícím způsobem „předžvýkaná“, interpretovaná a rozpletená. Je samozřejmé, že jazyk má určitou imanentní axiologii.¹⁷ Vyslovíme-li tedy slovo, patří k němu určitá konvencionálně přijímaná a pro uživatele jazyka známá hodnota. Zde se ale jedná o něco jiného. Jde o způsob myšlení, který vtěšňuje realitu do jednoduchých schémat a posuzuje vše z pohledu naše-cizí, či vyjádřeno ještě zřetelněji, z pohledu přátelský-nepřátelský. Nejspíš v tomto světovém názoru, který je nad svoji schematičnost i nutně netolerantní a zaměřený na hledání nepřítele, tkví jádro jazykové manipulace později se rozvinuvšího totalitarismu. Organicky k němu totiž patří, že ten, kdo určuje, co je dobré a špatné, co je naše a co nepřátelské, je logicky jakousi autoritou, a kdo jiný by mohl být touto autoritou v totalitním systému než vůdce (ztělesňující autoritu Strany). Jazyk užívaný Leninem se tedy dá právem pokládat za prapředka pozdějšího totalitního jazyka. Díky stylu jeho polemických spisů se stala přijímanou praxí, že vůdce mohl používat slova ve významech podle vlastní libovůle a oficiální jazyk pak kanonizoval způsob, kterým on užíval jazyk. Dalším příkladem toho, kdy se slovům dává svévolně nový význam – což je podle Michała Glowinińskiego jeden z nejdůležitějších rysů totalitního jazyka¹⁸ – je reinterpretace významu pojmu „morálka“ v zájmu dosažení utilitárních a otevřeně strategicko-taktických cílů strany, kterou najdeme v Leninově dopise z roku 1920, v němž vytyčoval úkoly mládežnických svazů: „My říkáme: Morálka je to, co napomáhá zničení staré vykořisťovatelské společnosti a sjednocení všech pracujících kolem proletariátu, který vytvoří novou komunistickou společnost. Komunistická morálka – to je morálka, která slouží tomuto boji za sjednocení pracujících proti veškerému vykořisťování (...)“.¹⁹ Jinde pak už bez okolků a se sebeodhalem: „Nevěříme na věcnou morálku a odhalíme všechny podvody praktikované pomocí všelijakých pohádek o morálce“.²⁰

¹⁷ Glowiniński, Michał: *Nowomowa.* In: Glowiniński, Michał: *Nowomowa po polsku.* Open, Warszawa, 1991, 11.

¹⁸ tamtéž, 9.

¹⁹ Lenin, 1949, 187.

²⁰ tamtéž, 189.

Dalším rysem totalitního jazyka, který je všem dobře znám ze stranických usnesení, projevů a z dobové publicistiky, je neosobní forma vyjadřování se v množném čísle. Tento slohový prostředek se ve Stalinových textech vyskytuje často. Nejnovější výzkumy nás upozorňují na to, že tato forma, alespoň v ruské kultuře, měla svou dobře známou tradici. Nejedná se pouze o to, že Stalinovy texty zapadají do kontextu marxistické dikce tehdejší doby. Samotný marxismus totiž – jak tvrdí Michail Weiskopf, badatel, který se zabýval tím, jakým způsobem se Stalin vyjadřoval – „se přátelsky spojil s tradiční neosobností domácí náboženské tradice a jejím pojetím kolektivity (sobornost), která byla přešita na proletářskou a »proletkult fazónu«.“²¹ Weiskopf poukázal podrobnou analýzou na polysémii Stalinem neustále používaného osobního zájmena „my“, které mělo v závislosti na kontextu mnoho funkcí. Jednak vyjadřovalo distancování se od vnějšího nepřítele, jednak sloužilo jako výraz separace od opozice uvnitř strany. „My“ znamenalo v tomto případě bolševiky, celek strany, do kterého se marně pokoušejí proniknout ostatní, „oni“, vůdci opozice, kteří „nerozumí našemu bolševickému tempu (...)“ či: „u nás bolševiků to dříve bývalo tak, že (...)“.²² Nejčastěji však v tomto zájmeně splývá osoba mluvčího-Stalina s Ústředním výborem, jako v jakémsi kolektivním subjektu. Vyplývá to například i z toho, co Hospodář pronesl na XIV. kongresu při hodnocení výsledků dosažených bolševiky: „Posílili jsme (my) stranu“. Z Weiskopfových analýz lze vyvodit závěr, že pro Stalina je Strana, Lenin a Ústřední výbor jakousi Svatou trojicí. Ztotožňoval se s jejími jednotlivými členy, či se všemi zároveň, a tímto způsobem vstupoval do kontaktu se sakrální autoritou.²³

Jak jsme mohli sledovat, určité rysy totalitního jazyka se objevovaly již v Leninově dikci, jazyk strany však lze považovat za totalitní až od doby Stalinova nástupu k moci, kdy se stal převládajícím na všech úro-

ních veřejné komunikace. Kolem roku 1949 při sovětizaci pronikl tento jazyk víceméně znásilněním národních jazyků i do států sovětského bloku. V roce 1934 uspořádali v Sovětském svazu diskuzi o jazyce, což mělo za následek, že z klasického ruského jazyka byly vymýceny všechny výrazy a slovní obraty, které nebyly slučitelné s tehdejším jazykovým ideálem.

Stalinova činnost na poli filozofie jazyka, která vyvolala velký ohlas, se stala pozoruhodným momentem dějin ruského jazyka sovětského období, přestože jeho motivace byla mnohem více politická než vědecká. Velký učitel kritizoval názory významného lingvisty Nikolaja Jakovleviča Marra a přitom nejenže popřel třídní charakter jazyka a troufale předělal klasický marxistický způsob chápání jazyka, ale z dnešního hlediska sebeodhalujícím způsobem mluvil také o tom, co se stane s jazykem, který je výlučně jazykem jedné skupiny: „(...) jakmile jazyk upřednostní některou sociální skupinu na úkor jiných sociálních skupin společnosti, ztratí svoji kvalitu, přestane být prostředkem pro komunikaci lidí žijících ve společnosti, stane se žargonem některé sociální skupiny, zakrní a odsoudí se tak k zániku“.²⁴ Stalinovi se podařilo popsat ve své brožurce právě proces, kdy se jazyk komunistické strany stal pro všechny závazným jazykem oficiální komunikace a skutečně pak přestal být „prostředkem pro komunikaci lidí žijících ve společnosti“.

K problematice jazykové dimenze mocenské manipulace se můžeme přiblížit několika způsoby. Na nejobecnější rovině jde o vztah jazyka a ideologie, o to, jakým způsobem se stává jazyk nositelem ideologických obsahů. Můžeme popsat jazyk totalitní moci jako jazykový systém, můžeme zkoumat specifické rysy vztahu totalitního jazyka a reality. Danou otázku můžeme zkoumat i ze sociálního hlediska: jaký je vztah jazyka moci k ostatním vrstvám jazyka a jak působí rozšíření totalitního jazyka nakonec i na samotnou společnost. Na závěr můžeme hledat odpověď také na otázku, jakým způsobem proměňuje tento jazyk moci kulturu.

²¹ Weiskopf, Mihail: Pisatel Stalin. Zamětky filologa. In: Günther, Hans – Dobrenko, Jevgenij (eds.): Socrealističeskij kanon. Akademijskij proekt, Sankt-Peterburg, 2000, 682.

²² tamtéž, 689.

²³ tamtéž, 694.

²⁴ [Stalin, Josif Vissarionovič] J. V. Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. (Marxismus a jazykověda.) Szikra, Budapest, 1952, 8.

K tomu, aby skrze jazyk mohla diktatura zprostředkovat společnosti hodnoty, které jsou pro vládnoucí moc žádoucí, je zapotřebí přetvořit samotný jazyk.

Monopol totalitního jazyka na interpretaci jevů skutečnosti se realizuje především prostřednictvím slov. Vyslovení či zamlčení určitých slov, jejich časté opakování či používání místo jiných, prozradí zasvěceným o cílech vládnoucí moci mnoho. „Nacismus totiž pronikl lidem do masa a krve jednotlivými slovy, hovorovými obraty, tvary vět, které se vnucovaly milionkrát opakované a které se přejímaly mechanicky a podvědomě.“²⁵ – píše Victor Klemperer, profesor francouzské filologie, který prožil dobu Hitlerovy vlády a období třetí říše v Drážďanech a s heroickým nasazením pozoroval charakter jazyka nacistů po dobu dvanácti let. Jeho deník o jazyce nazvaném jím samotným LTI (zkratka pro *Lingua Tertii Imperii*), v němž esejistickou formou popisuje charakter a fungování totalitního jazyka, má pro nás dodnes pramennou hodnotu. „Jestliže někdo dost dlouho říká 'fanatický' místo 'hrdinský' a 'ctnostný', nakonec skutečně věří, že fanatic je ctnostný hrdina a bez fanatismu se hrdinou nelze stát.“²⁶ Podle pozorování drážďanského profesora vytvořila třetí říše jen málo nových slov. Fungování režimu v oblasti jazyka tkvělo v něčem jiném, totiž v tom, že byla měněna již zmiňovaná imanentní axiologie všeobecně používaných slov a výrazů. Nacisté totiž užívají jazyk způsobem, že „mění hodnotu slov i jejich frekvenci, činí všeobecným majetkem to, co dříve patřilo jednotlivci nebo malé skupině, konfiskuje pro svou stranu to, co dříve náleželo všem, a navíc ještě napouští slova, sousloví i celé věty svým jedem, z jazyka dělá slouhu svého hrůzného systému a mění jej ve svůj nejsilnější, nejvěřejnější a nejtajnější propagandistický prostředek.“²⁷

²⁵ Klemperer, Victor: *Jazyk Třetí říše - LTI*, H+H, Praha, 2003, 23.

²⁶ *tamtéž*, 23.

²⁷ *tamtéž*, 23.

20. století přineslo výraznou změnu náhledu na otázky vztahu jazyka a reality. Wittgenstein ve svém *Logicko-filozofickém traktátu*, který vyšel v roce 1921, tvrdil: „Hranice mého jazyka znamenají hranice mého světa“.²⁸ Bachtin, který v mnoha ohledech předjímal bádání sedmdesátých a osmdesátých let v oblasti filozofie jazyka a teorie řeči, napsal v jedné své práci, která vyšla nedlouho po Wittgensteinově traktátu, že jazyk je „světonázor“.²⁹ Od dob, kdy došlo k hermeneutickému obratu zapříčiněnému Gadamerovou studií³⁰, tvrdí mnozí představitelé sociálních věd, že kromě jazyka není nic. Pokud je tomu skutečně tak, platí to i o totalitním jazyce, kterým je psána socrealistická literatura. Socrealismus v literatuře můžeme z hlediska jazyka interpretovat jako literaturu psanou totalitním jazykem. Je nesporné, že nejcharakterističtější rysem tohoto jazyka je jeho ideologičnost. Ideologie sama je v jazyce (tj. projevuje se skrze tvrzení, formule, kanonické výroky a soudy) a jeho prostřednictvím proniká do společenského vědomí (a do literatury). Zideologizovaný jazyk – tedy jazyk naplněný hotovými ideologématy, tj. slovy dovybavenými ideologickými významy a naplněnými soudy – je účinným prostředkem propagandy, s jehož pomocí lze vytvořit určitý obraz (společenské) reality.

Vliv totalitní ideologie na systém jazyka popsala z lingvistického hlediska Natalja Alexandrovna Kupina. Studovala proměnu slovní zásoby a sémantického systému ruského jazyka na materiálu, který jí poskytl Usakovův výkladový slovník z let 1936-1940. Zkoumala nejfrekvencovanější oblasti slovní zásoby a ukázala, že zásadní proměnu lexika lze uchopit skrze změnu slov v ideologémata, což znamená, že základ slovníku je tvořen lexikálními jednotkami opatřenými ideologickými „značenky“ a téměř nezůstává oblast slovní zásoby, která by byla z ideologického hlediska neutrální. V tom je obsažen jeden ze základních rysů

²⁸ Wittgenstein, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*, Oikúmené – Svoboda, Praha, 1993, 129.

²⁹ Bahtyin, Mihail: *A szó a költészetben és a prózában. (Slovo v poezii a próze.)* In: Bahtyin, Mihail: *A szó esztétikája. (Estetika slova.)* Gondolat, Budapest, 1976, 184.

³⁰ Gadamer, Hans-Georg: „Jazykovost naší zkušenosti světa vše předchází.“ Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. (Pravda a metoda.)*, Gondolat, Budapest, 1984, 312.

totalitního jazyka, totiž že slova jsou přímo hodnocena, tj. věci jsou buď dobré, nebo špatné z hlediska toho, kdo mluví totalitním jazykem (většinou neosobní subjekt či „my“ s nejasným obsahem). Tím, že slova dostávají kladné, či záporné znaménko a jsou řazena do primitivních sémantických opozic, jako např. revoluční–kontrarevoluční, levicový–pravcový, prosovětský–protisovětský, rudý–bílý atd., jsou projevy zákonitě vtěsnávány do nepružných hodnotových schémat. Moment hodnocení je v totalitním jazyce natolik prvořadý, že se nezřídka i samotný význam slova mění v závislosti na tom, jaký byl k němu přiřazen přívlastek. Dobrým příkladem je slovo „demokracie“, které je jedním z klíčových slov totalitního jazyka, a jak známo má zcela jiný význam ve spojení s přívlastkem „buržoazní“ než v přívlastkovém spojení „lidová demokracie“. V případě slova „realismus“ je situace samozřejmě obdobná: buržoazní či kritický realismus je třeba „překonat“ či se alespoň jedná o směr „přežitý“, oproti tomu v socialistickém realismu můžeme oslavovat dokonalou podobu moderního umění. Analýzy Kupinové dokazují, že k jazykové manipulaci dochází i v jiných podsystémech jazyka, především prostřednictvím výběru příkladů pro interpretaci slov (mezi nimi jsou samozřejmě na předních místech výroky klasiků marxismu-leninismu, resp. základní poučky marxismu-leninismu).

Ideologií prostoupený jazyk moci vytváří skrze transformaci jazykového vědomí svérázný model světa.³¹ A právě vnukáváním tohoto modelu formuje světónázor společnosti i jednotlivců. Jedná se o víc nežli jen pouhou indoktrinaci, protože zmanipulovaný jazyk pohlcuje i takové oblasti reality, které by byly jinak ideologicky neutrální: nejcharakterističtější rysem jazykové manipulace je právě to, že ideologický přístup je rozšířen na všechno: nezůstane jediná oblast skutečnosti, která by nebyla posuzována z pohledu hodnotových dvojic (ideologicky) pokrokový–reakční nebo užitečný–škodlivý. Ve svých nejzjevnějších a snad i nejbizarnějších projevech proniká totalitní jazyk i do intimních sfér života a prostupuje také osobní vztahy a prostory soukromého života.

³¹ Kupina, Natalja Alexandrovna: Totalitarnyj jazyk. Ural'skovo universiteta, Jekatěrinburg, 1995, 8-9.

Potvrzuje to mnoho příkladů ze sorealistické literatury, jako například i následující báseň:

„Blíží se zima, na roštu v kamnech žhne uhlí, / s praskotem sálá čerstvé horko, / děťátko pod duchnou v postýlce / cucá svůj prstíček a spinká / Zsuzsa si dělá výpisky / svraštělé čelo má v levé dlani / skřípání jejího pera / naplňuje pokoj hlukem. // Je starostlivou matkou / právě studuje životopis soudruha Stalina. / Když má synka v náručí / vypravuje mu pohádky o sovětském lidu. (...)“³² Na jiném místě pak: „Věru synu, už jsem starý, unavený a nemocný / přesto jsem si život oblíbil až teď (...) / I ve stáří se usmívám šťastně: / mám sedm synů a jsem členem Strany. / Život mi konečně daroval vše krásné. (...) / Ze svého důchodu jsem ve Straně upsal pětiletkovou půjčku / i mě za to předseda pochválil. / Co jsem ti chtěl ještě vyprávět? / – Ano, v mém pokojíku visí obrazy Lenina, Stalina a Rákosiho / a fotky mých dětí a vnuků (...)“³³

Proto se tedy ideologie jeví jako jediný možný a nutný důsledek skutečnosti³⁴, z čehož pak přímo plyne „zmrazení“ myšlení, protože dostáváme-li všechny informace již interpretované, proč bychom je ještě dál měli rozpitvávat.

Samotná „realita“ – jejíž „věrohodné“ zobrazení bylo základním postulátem socialistického realismu – jakoby se dostala do uvozovek, vypařila se a stala se z ní pouhá fikce. Oficiální propaganda, stejně tak jako jejím jazykem promlouvající literatura, ukazovala jinou realitu, pseudorealitu, která má s tou „skutečnou“ občas jen pramálo společného. Pro potvrzení této myšlenky můžeme vybrat téměř namátkou v podstatě kteroukoli báseň z lyrické tvorby sorealismu, protože charakteristické dobové propagandistické obraty lze najít ve slovní zásobě, rétorice a heslech všech těchto děl. S laboratorní přesností se v lyrice

³² Szűdi György: Varázslók és óriások (Kouzelníci a obři) In: László L. Simon (ed.): Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég... Agitativ antológiaköltészet Magyarországon 1949-1956. (Dělníci, rolníci a inteligence nadšení soutěží socialistické práce ..., Agitativní antologická poezie v Maďarsku 1949-1956.) Korona, Budapest, 2002, 165.

³³ Lukács Imre: Anyám beszél ... (Moje matka vypravuje ...) In: L. Simon, 2002, 83.

³⁴ Günther, 1984, 175.

ukazuje neobratnost a nevěrohodnost idylických obrazů, at už se jedná o zbásnění událostí nových všedních dnů či zveršování témat lyrice tak vzdálených jako např. pětiletky: „Je večer, skončila směna. / Vrásky kaluží se chvějí. / V kulturním domě je krásné teplo / a znějí Bartókovy ohnivé rumunské tance. / Soustružník se učí hrát šachy, / tkadlec se vyptává na Šolochova, / barvíř pomalu píše báseň: / 'Teď už vím, jaká je budoucnost.' // Tam, kde bydlí dělníci, krajina rozkvétá. / Vyrůstají domy a šrastné školy. / Naše vláda, vláda dělnicko-rolnická, / zkrášluje práva pracujících. / Kulturním domem zní hudba, píseň a diskuse: / rozevřít se nádherný květ vzdělání. / Šrastné generace plánování / jsou doprovázeny blahobytem a triumfálním vítězstvím.“³⁵ „Nádherná šňůra perel pětiletok / je zkvétající budoucnost! / Naše země odevzdala své nejkrásnější sny / do Jejích jistých dlaní – dlaní Strany. // (...) Skrze krystaly Přítomnosti a Budoucnosti / hledíme vpřed / a na konci houštiny se objevuje / zářivá krajina socialismu“.³⁶ Také Rusko skýtá očima polského básníka idylický obraz: „Je jedna země – v níž žije lid přátelství, / každý práh naléhá na hosta, aby zůstal, každý dům zve dovnitř. (...) / Tam nejsou v nenávisti jiné cesty, jiné země / protože oni znají svoji vlastní hodnotu! / Ničemnosti, profit a štváčství / tam nedolehnu z mnoha rozběsněných měst, / jež chrlí svůj jed / a z nichž vane ledový vítr vyděračství. / První Socialistická země / hrdě odrazí všechny útoky svými činy, / těžkou prací a obrovskou láskou. /³⁷ „Cožpak lze nemilovat tuto vlast, / kde práce a starosti vše zkrášlují? / Kde na dětských tvářičkách roste radost, / podobně jako se břechtan pne po zdech / – místo, kde práce a starosti vše zkrášlují.“³⁸ V básních zobrazujících socrealistickou pseudoskutečnost jako nějakou komunistickou Arkádií se rodí znovu idyla řeckého bukolického básnictví: „K neuchopení těžká, / k nevyzpívání lehká, / má země / v čistotě zítřků. // A jaro naše, ob-

³⁵ Vészi Endre: Kultúrház (Kulturní dům, 1956) In: L. Simon, 2002, 196.

³⁶ Bihari Sándor: Ótévés terv (Pětiletka) (Új Hang/Nový hlas, 1953) In: L. Simon, 2002, 65-66.

³⁷ Woroszyński, Wiktor: Rusko (Stěpanu Stopačovovi) In: Kovács Endre – Vészi Endre (eds.): Lengyel költők antológiája. (Antologie polských básníků.) Szépirodalmi, Budapest, 1951, 210.

³⁸ Zelk Zoltán: Vers a hazáról (Báseň o vlasti) In: L. Simon, 2002, 184.

louk plný mízy, / v azuru navždy rozklenutém / cloní ji štěstím. // Svoníkem víry vyztužen. / kladivem vůle kut, / v zástupů úsměv rozemnut / plán jejich jiter. // Chvat lidí, jas dní rozhořelých, / milostný skřípot lan / v strašném náporu radostném / vnikají ze všech stran. // Poryvem smíchu stroje duní, / zelení vzpínají se chlupy / a jizvy včerejší / sešívá zpěvem ptactvo. // K umilování sladká, / k nepřemlčení radostná, / má země, vonička zítřků.“³⁹ „Přítomnost je čistá a krásná: / jako husté větve obtěžkané plody. / Stroje již burácí zvučný hymnus našeho vítězství. / Rychlé motory továren hučí / kola se otáčí, řemeny sviští – a nakonec zvítězí / nad veškerými přírodními silami. (...) Zní a vlaje jarní sluneční jas / louky rozkvétají / země září a tluče / raší v něm život. / Srdce dělníků jsou naplněna radostí a vírou: / spolu s nimi jásají / továrny, pole, ptáci i nebe, / celý vesmír!“⁴⁰

Právě pomocí jazykového rozboru se dá postihnout základní rys tzv. reálného socialismu, který Václav Bělohradský charakterizoval jako „nikdy neskončený proces proměny vědomí občanstva, což je vlastně jen jiný výraz pro proměnu empirické společnosti ve společnost socialistickou.“⁴¹ Referenční funkce jazyka – oproti svému původnímu významu – neodkazuje v totalitním jazyce na skutečnost, nýbrž na samotný režim. Jak tvrdí Petr Fidelius, který studoval jazyk *Rudého práva*, ústředního stranického deníku sedmdesátých let: totalitní jazyk „referuje“ o sobě samotném a o režimu.⁴² Proto tedy nelze příliš mluvit o historii totalitního jazyka v užším slova smyslu, vždyť historii má jen v něm obsažená ideologie, která na sebe vzala jazykovou formu, přesněji řečeno historii mají jen změny ideologických priorit v průběhu jednotlivých období. V jedné sovětské encyklopedii z roku 1920 je vysvětlen pojem kosmopolita jako »člověk, jehož domovem je celý svět“. Se slovem „kosmopolita“ tehdy ještě nebyl žádný problém, byl to „dobrý internacionální

³⁹ Skála, Ivan: Čí je jaro, MF, Praha, 1976, 26.

⁴⁰ Rak, Ján: A béke dala (Píseň míru) In: Hegedűs Zoltán – Kovács Endre (eds.): Cseh és szlovák költők antológiája. (Antologie českých a slovenských básníků.) Szépirodalmi, Budapest, 1953, 236.

⁴¹ doslov Václava Bělohradského In: Fidelius, Petr: Jazyk a moc. Arkýř, Mnichov, 1983, 173.

⁴² Fidelius, Petr: Řeč komunistické moci, Triáda, Praha, 1998, 166.

výraz", jak říká Mihail Heller. Avšak podle jednoho pramene z roku 1954 kosmopolitismus je již „reakční proud, který popírá vlastenecké tradice, nezávislost státu a samostatnost národní kultury. Agresivní americký imperialismus se v současnosti pokouší zneužít falešnou teorii kosmopolitismu“.⁴³ Ideologickou proměnlivost totalitního jazyka charakterizuje i způsob používání pojmu „lidovost“ (narodnost) v sovětské publicistice jako gumového pojmu s libovolně měnitelným významem: slovo původně používané ve významu „rolnický“ či „lidový“, případně „amatérský“, se od druhé poloviny třicátých let objevuje ve významu „národní“, který se hodí pro probouzení nacionalistických citů.

Obdobně jako referenční funkce ztrácí při používání totalitního jazyka původní smysl i komunikativní funkce jazyka. Moci nejde o to, aby něco sdělovala společnosti, nýbrž o to, aby vyvlastněním jazyka vyjádřila svoji nadvládu nad společností. Celý systém společenské veřejnosti je přetvořen tak, že možnost skutečné výměny informací a názorů přes oficiální komunikační kanály zaniká. Jazyk moci se totiž ke sdělování nehodí nejen z důvodu jednostranného směru komunikace. Nevhodnou pro tento účel ho činí už i funkce a struktura samotného oficiálního projevu. Takový projev má obvykle jen zanedbatelnou informativní složku a je především formalitou sloužící rituálním cílům, což znamená, že při určitých příležitostech a určitých řečových situacích musí zaznít určitá hesla a určité slogany. Platí to i o nesmírně ritualizované socrealistické poezii. Jedna varianta socrealistické lyriky – kterou klidně můžeme označit za „lehkou kavalerii“ socrealismu – se váže k tradici příležitostné poezie sahající až ke starověkým Řekům: vždyť pro každý významný den komunistického kalendáře bylo zvykem skládat veršované na objednávku či bez ní. Z četných příležitostí pro psaní básní byly samozřejmě nejvýznačnější narozeniny vůdce (vůdců). Subjekt básní („lyrické já“) oslavných antologií, které byly vydávány ke kulatým narozeninám Stalina – stejně jako básní uctívajících Rákošiho, Bieruta atd. – se projevuje typicky neosobně, jako mluvčí často

⁴³ Heller, 1988, 236.

ani blíže nespecifikovaného společenství a tento projev je charakterizován především prázdnotou rétorikou: objekt těchto básní je také popisován pomocí schematických a otřepaných frází⁴⁴: „Tvá slova nám dala / víru v nás samotné a ukázala / cestu k získání vlasti tvrdou rukou, / Tvůj národ je nám příkladem, / Díky Tvým slovům máme pevné srdce, // naše slabosti zkrášluje naše síla. / Dělníci staví domy, / budují naši polskou vlast.“⁴⁵ Prázdnota rétoriky je zřejmá i v následující básni: „Stalin nám dává mír, / Stalin je svobodou a písní, / srdcem a otcem dělnické třídy, / je vítězstvím.“⁴⁶ Často používaným konvencionálním obratem bývá zveličení objektu básně: „Stalin dal smysl našim životům / v době bouřlivých desetiletí. / Přemohl hada, který úlisně syčel. / Jemu rovného na zemi kde najdeme? (...) Milióny lidí žehnají Jeho jménu: Staline! Staline! Staline!“⁴⁷ Jinde se kvazi-náboženská frazeologie objevuje v internacionalistickém rámci: „V této vlasti, a všude kde jen žijí lidé, / Tebe chválí všechny národy, Staline! / Hledí na tvé věčné dílo / ve svobodné Číně i v Indonésii.“⁴⁸ Jeden z maďarských básníků čerpá inspiraci pro vykreslení vůdce z dobře známého světa obrazů lidové poezie a lidových pověstí. „Národy nosíš na svých ramenou, / vnímám

⁴⁴ Z tohoto hlediska považují za příznačné, že mezi básněmi oslavujícími stalinistické vůdce a Hitlera je mnoho motivových a rétorických shod. Několik málo příkladů z mého vlastního bádní: viz např. báseň Der Grösste od Baldura von Schiracha: „Das ist an ihm das Grösste: dass er nicht / nur unser Führer ist und vieler Held, / sondern er selber: grade, fest und schlicht, // dass in ihm ruhn die Wurzeln unsrer Welt, / und seine Seele an die Sterne strich / und er doch Mensch blieb, so wie und ich“. (1937). Anebo u Eberharda Wolfganga Möllera: „Du grosser Gartner, der in seinem Garten / vollenden sieht, was er mit Fleiss begann. / (...) Und deine Baume werden gross und breiten / Die hohen Kronen über deinem Haupt. (...)“ z roku 1938, anebo u Fritze von Rabenaua: „Stille Nacht, heilige Nacht, / Alles schläft, einsam wacht / Unsrer Führer für deutsches Land, / Von uns allen die Sorgen er bannt, / Das die Sonne uns lacht.“ 1934. In: Wulf, Joseph: Literatur und Dichtung im Dritten Reich. Eine Dokumentation, Sigbert Mohn Verlag, Gütersloh, 1963, 365, 363, 364.

⁴⁵ Putrament, Jerzy: Levél Sztálinhoz (Dopis Stalinovi) In: Kovács – Vészi, 1951, 181-182.

⁴⁶ Galczyński, Konstanty Ildefons: Ének Sztálinról (Píseň o Stalinovi) In: Kovács – Vészi, 1951, 191.

⁴⁷ Broniewski, Władysław: Ének Sztálinhoz (Píseň Stalinovi), In: Kovács – Vészi, 1951, 124-126.

⁴⁸ Keszthelyi, Zoltán: Üdvözlet Sztálinnak (Pozdrav Stalinovi) In: L. Simon, 2002, 230.

Tě, velký Staline, / jako obra stojícího na vrcholku hory, / na jehož rame-
nou odpočívá hejno holubů.⁴⁹ Rituálních příležitostí bylo dostatek ne-
jen o svátcích, ale i ve všedních dnech. Dobrým příkladem ritualizova-
nosti stranických shromáždění často až k absurdní směšnosti je píseň
Alexandra Galiče o tom, jak Strana pověří úderníka Klima Petroviče,
aby na shromáždění pronesl řeč, ale omylem mu vrazí do ruky nespráv-
ný text. Úderník vystoupí na pódium a zakřičí: " Izraelskou soldatesku
zná celý svět velmi dobře! Já, jako matka a žena požaduji, aby Izrael
byl volán k odpovědnosti!" Omyl nikdo nepostřehne a v sále vypukne
bouřlivý potlesk.⁵⁰ Uživatelé totalitního jazyka rozumí zašifrovanému
významu výrazu „izraelská soldateska" a na jeho pronesení reagují
způsobem, který se od nich očekává. Situace je obdobná i v případě čes-
to používaných doslovných citátů převzatých od ideologických autorit
či v případě jiných stereotypních formulací. Na aplikování totalitního
jazyka je zajímavé, že se od jeho uživatelů nevyžaduje, aby s přesvědče-
ním vyznávali veřejně proklamované teze, je dostačující jejich rituální
opakování. Jediným cílem toho, že se lidem vtoukávaly do hlavy často
jen mechanickým a reflexním způsobem používané ideologické stere-
otypy, bylo důkladnější rozprostření myšlenkových modulů ve formě
jazykových klišé. Snad největší nebezpečí jazykové manipulace spo-
čívá právě v tom, že jazyk bude vyplněn těmito vyprázdněnými jazy-
kovými moduly. A pronikne-li jazyk politických frází do všech úrovní
veřejného používání jazyka, postupně bude donucena používat jazyk
moci i ta část společnosti, která původně nebyla pod vlivem strany,
a „newspeak“ (novojaz) se tak stane jevem, který již nelze obejít. Jedná
se zde o tu funkci jazyka moci, kterou nazval Michał Głowiński funkcí
delimitační: její úlohou je oddělit ty, kteří jsou u moci, od zbylé části
společnosti.⁵¹ Používání totalitního jazyka znamenalo – v závislosti na
tom, na které příčce společenského žebříčku se kdo nacházel – různé

⁴⁹ Vészi Endre: Sztálinhoz (Stalinovi) In: L. Simon, 2002, 214.

⁵⁰ Heller, 1988, 228.

⁵¹ Głowiński, Michał: Język marksizmu-leninizmu w komunikacji społecznej. In: tentýž: Głowiński, 1991, 38.

stupně zasvěcenosti. Ten, kdo se pohyboval v nejvyšších kruzích moci,
si byl vědom všech jemných nuancí ideologického šifrování. Čím byl
mluvčí vzdálenější od centra moci, tím méně rozuměl skutečnému vý-
znamu (který se nacházel „za“ slovy a byl rozluštitelný z daného mo-
censko-ideologického kontextu) oficiálních textů. Používání jazyka
vládnoucí strany pak bylo ovšem také jakousi deklarací oddanosti té
které straně: vyjádření příslušnosti k ní a ztotožnění se s ní. Zatímco
směrem dovnitř, ke skupině, má používání jazyka skupiny společen-
skotvornou funkci, protože vyjadřuje sounáležitost, směrem ven může
vůči členům společnosti, kteří ke skupině nepatří, vyjadřovat distan-
cování se. V totalitní společnosti je nápadné, dokonce podezřelé, když
někdo není ochoten používat zaběhlé fráze, či ještě obecněji: kdo od-
mítá používat totalitní jazyk anebo se tomu vyhýbá. Proto tedy užívá-
ní, či ignorace jazyka diktatury není jen vyjádřením vztahu k moci, ale
vyznačuje zároveň i hranice indoktrinace a manipulace, protože jazyk
je sebevyjadřovacím prostředkem osobnosti a nositelem identity. Při
popisu totalitního jazyka jsme stavěli do popředí společenský aspekt
jazyka, teď je nutné prozkoumat tuto problematiku z hlediska situace
jednotlivce. Nakolik je indoktrinace pomocí totalitního jazyka schopna
dosáhnout svého cíle a zničit vědomí člověka? Kruh se zde nejspíš uza-
virá, a dostáváme se tam, odkud jsme vyšli: k osobnosti člověka.

Hranice používání totalitního jazyka vytyčují jedinci, kteří jsou vůči
indoktrinaci imunní, kteří nejsou ochotni přijmout jim vnucovaný ja-
zyk a trvají na tom, že budou používat slova v jejich obvyklém, histo-
ricky a společensky kodifikovaném významu. Rozšířením této menta-
lity – jejíž společensky vnímatelná artikulace jistě souvisí s pluralizací
společnosti – pak postupně dochází nějakým způsobem k vytvoření
protijazyka, antitotalitního jazyka jakožto prostředku jazykové sebe-
obraně.⁵² Když se dá do pohybu utlačovaná společnost zbavená svého
jazyka, má její pohyb za následek postupnou erozi a rozvolnění totalit-

⁵² Wierzbicka, Anna: Antitotalitarnyj jazyk v Polše: mexanizmy jazykovej samoobrony. Voprosy jazykoznanija, 1994/4, 107-125.

ního jazyka, čehož první známkou je, že se při popisování skutečnosti začínají vyslovovat slova do té doby nevyslovovaná. Je to patrné i na příkladu maďarského roku '56, který byl dlouho tabuizovaným tématem. V osmdesátých letech se postupně modifikovala a měnila slovní artikulace oficiálního stanoviska strany, od lživého eufemismu „politováníhodné říjnové události“ přes výraz „vzpouza lidu“, jehož zavedení Imrem Pozsgayem znamenalo tehdy ideologický obrat, až po označení „revoluce a boj za svobodu v roce '56“.

Může-li se jazyk díky pluralizaci společnosti oprostít od totalitních břemen, čím se potom dá vysvětlit jev, který vnímáme všichni, totiž že totalitní jazyk nevymizel ani po změně režimu? Stačí jen poukázat na používání slov „národ“ a „národní“ ve významu otevřeně ideologickém a vylučovacím či na přemnožení slova „občan“ vyvolávající sémantickou inflaci a na svévolné pozměnění obsahu tohoto slova. Anebo na projev téhož totalitního jazykového modelu, na komunikační praxi Orbánovy vlády, vystaveného na propagandě hlásající úspěchy nemající reálný základ. Tyto charakteristické rysy používání jazyka by nepochybně mohly pramenit z náklonnosti lidí k diktatuře a vládě jednoho člověka, avšak za jejich trvalým uhnížděním ve společenském vědomí je pravděpodobně jiný, hlubší důvod. Nejspíš bude mít pravdu Petr Fidelius, který toto vše uvádí do souvislosti s určitým rysem lidského myšlení, s jistým sklonem, který vede k vytvoření totalitního způsobu myšlení. Jde o to, že člověk má v sobě touhu po jakési jednotě a touží (prahne) po jednoduchém vysvětlení světa i věcí a obecně se těžko smíruje s faktem, že svět kolem nás je plný složitých a zdaleka ne jednoduše interpretovatelných jevů. Z této autentické touhy po jednotě vyrůstá pokušení činit duševní ústupky a přijímat jednoduchá a průhledná – tudíž nutně schematická – vysvětlení světa.⁵³ Totalitní moc hřeší právě na tento slabý bod lidského uvažování. Znejistí a jakoby odzbrojí duše bloudící v la-

⁵³ Fidelius, Petr: A totalitárius gondolkodásról. (O totalitním myšlení) „2000“, 2002/9, 5-10.

byrintu falešných dichotomií typu buď–anebo (socialismus–fašismus, pokrokový–reakční, pořádek–anarchie, přátelský–nepřátelský).

Rozšířením totalitního jazyka se kultura – prostřednictvím podsouvání takového zjednodušeného a schematického světónázoru – nutně mění v poušť a stává se šedivou. Smutný otisk tohoto jevu lze najít stejně tak v horách dnes již nikým nečtených knih, jako i v dalších produktech zvláštních masových kultur vytvořených totalitními diktaturami.